פתח דבר

חנה הרצוג ענת לפידות־פירילה

פלוטארכוס, ההיסטוריון היווני הנודע, מספר כי האתונאים, ברצותם לשמר את זיכרון תזאוס, מלכם האגדי, מייסד אתונה העתיקה, שמרו במשך שנים רבות על הספינה בעלת שלושים המשוטים שאתה שב תזאוס מכרתים לאחר שקטל את המינוטאורוס, מפלצת כלאיים שחצייה אדם חצייה שור. בשל חשיבות הספינה, נהגו האתונאים להחליף מפעם לפעם את קורות העץ הישנות שנרקבו וקיבעו תחתיהן "אחרות חדשות וחזקות", אלא שאז צצה שאלה חדשה: "האונייה נעשתה דוגמה בשביל הפילוסופים בשאלת הגידול השנויה במחלוקת, יש אומרים שהיא היא, ויש אומרים שאין היא היא" (פלוטארכוס תשל"א, כג). במילים אחרות, האתונאים נחלקו ביניהם בשאלה אם לאחר שהחליפו את כל חלקיה, עדיין נותרה זו אותה ספינה מפורסמת.

סיפור זה מהמיתולוגיה היוונית זכה לכינוי פרדוקס ספינת תזאוס – פרדוקס פילוסופי העוסק בשאלה אם אובייקטים שהיו מורכבים מפרטים רבים ממשיכים לשמור על זהותם גם לאחר שהפרטים הוחלפו. פרדוקס פילוסופי זה דן בשאלות של הגדרה וזהות במצב מתמשך של פירוק ובנייה מחדש, והוא משקף את נקודת המוצא התיאורטית של הספר שלפניכם. שלוש הקטגוריות העומדות במרכז הקובץ, מגדר, דת ומדינה – כמו כל קטגוריה חברתית, כמו קורותיהן המשתנות של הספינה – אף שהן שומרות על צורה קבועה ומזוהות כנתונות ומובחנות, הן תוצר של הבניה חברתית מתמשכת ונתונות לשינויים מתמידים.

הקובץ מורכב בעיקרו ממאמרים שנכתבו בידי משתתפי סדנת מחקר בנושא דת, מגדר ופוליטיקה שהתקיימה במכון ון ליר בירושלים בשנים 2001–2005. כמו כן, חוקרים נוספים הוזמנו לתרום לקובץ ממחקריהם.[1] הקבוצה עסקה בדיוניה בדינמיקה המורכבת המתפתחת במשולש היחסים שבין מגדר, דת ומדינה. דינמיקה זו פועלת במגוון דרכים בתקופות שונות, במרחבים שונים ובתנאים שונים, כאשר כל אחת משלוש הקטגוריות משפיעה על רעותיה ומושפעת מהן גם יחד (ראו הרצוג בקובץ זה). נקודת מוצא תיאורטית זו מאפשרת לאתגר את החשיבה הבינארית הרווחת, הנוהגת לבחון את היחסים בין דת למדינה, בין דת למגדר או בין מדינה למגדר; תחת זאת, התפיסה המוצגת כאן מניחה שקטגוריות חברתיות, כמו יחסים חברתיים, הן רשת סבוכה של יחסי גומלין של קונפליקט, תחרות, שיתוף, הסכמה, הכפפה, הטמעה ושינויים הדדיים. הבחירה להתמקד במגדר, דת ומדינה נובעת מכך שמדובר בקטגוריות שיח רווחות הנתפסות

1. כל המאמרים עברו שיפוט מדעי כמקובל בספרים אקדמיים.

אובמו מירעש.indd 7 16/11/2014 10:37:19

בחברות בנות זמננו כקטגוריות נתונות, ואולם בה בעת הגדרתה של כל אחת מהן - ולא כל שכן שאלת טיב היחסים ביניהן - שנויות במחלוקת במחקר. טענתנו היא שקורותיה (הן כמבנה והן כרונולוגית) של כל אחת מקטגוריות הזהות הנדונות בספר רבות ומשתנות. גם היחסים ביניהן משתנים. כל אחת מהקטגוריות החברתיות והפוליטיות הללו משייטת במרחבים שונים, חוצה גבולות כל העת ומקבלת מתוך כך משמעות חדשה. ואף על פי כן, הן השחקנים בשדות הנחקרים והן החוקרים נוטים לראות בהן קטגוריות מוגדרות היטב, מובחנות ומהותניות.

השדה האמפירי שבו ביקשנו לבחון עמדה תיאורטית זו הוא המזרח התיכון. מאחר שמשתתפי הסדנה היו חוקרים ישראלים, מטבע הדברים השדה הישראלי זכה ליתר תשומת לב. סוגיית המגדר במדינות הלאום במזרח התיכון נדונה רבות במחקר. משנות השמונים ואילך ראו אור מספר לא מבוטל של מחקרים בנושא, בעיקר בהקשר של המרחב האסלאמי, המתואר לא פעם כמרחב הנקרע בין מסורת לשינוי, בין עולם דתי הדבק בעבר לבין הרצון להשתייך לעולם המערבי המודרני. כתיבה זו הייתה חלק מהניסיון לתת קול לנשים בזירות הפוליטיות ולתקן בתוך כך את התדמית כאילו הן הודרו לחלוטין ממוקדי הכוח הציבוריים במרוצת ההיסטוריה. דוגמה חלוצית למגמה זו היא ספרה של לסלי פירס (Peirce 1993) על ההרמון האימפריאלי, השופך אור חדש על הפוליטיקה העות׳מאנית ועל מקומן המרכזי של הנשים בה. נוסף על מחקרים מסוג זה, המבקשים לתקן אפליה בתחומי הזירות הפוליטיות והמוסדיות, נערכו בשני העשורים האחרונים גם מחקרים רבים על נשים במבנים חברתיים מצומצמים יותר - במסגרת השבטית, הקהילתית והמשפחתית. מחקריהן של ג׳ודית טאקר על נשים במצרים במאה התשע־עשרה (Tucker 1985) ושל מרגרט מריוות׳ר על משפחה וחברה בחלב בתקופה העות׳מאנית (Meriwether 1999) שיקפו את המגמות הרווחות בחקר ההיסטוריה של האזור וגילמו את המעבר מהיסטוריה פוליטית להיסטוריה חברתית־כלכלית.

גם במחקר האקדמי בישראל הפכה ההיסטוריה של נשים לתחום ידע מקובל, כפי שמעידים שורה של פרסומים שראו אור בעברית, ובהם הספר **נשים ומגדר במזרח התיכון במאה העשרים** בעריכת רות רודד ונגה אפרתי (2009), והספר **נשים במזרח התיכון: בין מסורת לשינוי** בעריכת עפרה בנג׳ו (2004). המחקרים החדשים ביקשו לתקן את המצב הקיים שבו נשים נעדרות מהבמה ההיסטורית האקדמית במערב, ובחלקם יש אף הצעה לסדר יום מחקרי פמיניסטי ברוח רעיונותיהן של ג׳ואן סקוט (Scott 1996) ואחרות (ראו למשל מלמן 1993). ואולם, בספרים שהופיעו בעברית בולט היעדרה של ישראל כאחד ממושאי המחקר. היעדר זה מעיד על הנחה לא מוצהרת של המחקר האקדמי, שלפיה ישראל איננה חלק מהמזרח התיכון אלא מהעולם המערבי בלבד. בכך מתעלם המחקר מקבוצות חשובות של האוכלוסייה בישראל הנטועות בהיסטוריה של האזור. יתר על כן, גם מרבית הספרים העוסקים בנשים בישראל אינם ממקמים

16/11/2014 10:37:19 8 indd.אובמו מירעש

אותה בהקשר של המזרח התיכון, מלבד כמובן הדיונים על הסכסוך הישראלי־פלסטיני ועל חלקן ועל מקומן של נשים בהקשר זה.

מחוץ לישראל, המחקר שנעשה במדעי החברה ביקש להרחיב את השיח המגדרי הביקורתי. המבט הופנה אל הקטגוריות הסטריאוטיפיות והמרבדות שרווחו בחקר נשים במזרח התיכון. החוקרות והחוקרים ביקשו לחשוף את ניסיונן של נשים, את כוחן ואת חלקן בהבניית הסדר החברתי על מופעיו השונים ותוך כדי כך לפרום את הדיכוטומיה בין מערב למזרח, בין מודרני למסורתי, בין יהדות לאסלאם. בניסיון לאתגר את המבט האירופוצנטרי, שורה של קבצים שעסקו בנשים במזרח התיכון כללו גם התייחסות לישראל.[2] גם הספר שלפניכם מבוסס על תפיסה זו. הוא מאגד יחדיו מאמרים על ישראל לצד מאמרים על מצרים, איראן, תורכיה והרשות הפלסטינית. יתר על כן, אנו מבקשות להדגיש כי אי־אפשר להבין לעומקן את הקטגוריות מגדר, דת ומדינה בלי לבחון את ההקשר המרחבי, ההיסטורי והפוליטי של החברות באזור, ובכלל זה החברה בישראל. התעלמות מהקשר זה משולה להתעלמות מהמבנה, מהספינה שקורותיה מורכבות ומוחלפות חדשות לבקרים.

מִגדוּר השיח על החברות המזרח תיכוניות הוביל לדיון על מקומן של נשים בשדות כוח כגון המדינה והדת. מאחר שהכתיבה המדעית על דת ומדינה התאפיינה במשך שנים רבות בעיוורון מגדרי, ההיבט המגדרי מודגש באסופה זו יותר מאשר שני היסודות האחרים. זו גם הסיבה לכך שעולמן של נשים, יותר מעולמם של גברים, עומד במוקד מאמרים רבים. כדי לאתגר את התפיסה המקובלת במחקר, שהניחה כי עולם הגברים הוא שמייצג את הדת ואת המדינה, יש לחלץ את עולמן המושתק של הנשים ולתת לו קול. יש לחשוף באילו דרכים נשים אתגרו ועודן מאתגרות את הסֵדר המגדרי ואת ההיגיון הממגדר, הנותנים העדפה לעולם הגברי. הכללת הממד המגדרי מציבה במרכז את הנשים שנדחקו לשוליים הן בהסדרים החברתיים והן בחקר הדת והמדינה. זאת ועוד, מגדור המחקר על יחסי דת ומדינה לא רק מספר את סיפור הנשים – her story להבדיל מ־his story, ההיסטוריה השלטת שסיפרה רק את סיפור הגברים – הוא גם מציע הבנה אחרת של החברה ושל ההיסטוריה שלה.

מגדור הקטגוריות של דת ומדינה מחייב הבנה מחודשת של כל אחת מהן ושל היחסים ביניהן. קובץ מאמרים זה מבקש להציע פרספקטיבה חדשה, הגורסת שקטגוריות חברתיות רווחות – ובהן גם מגדר, דת ומדינה – בונות, מכוננות ומאתגרות זו את זו במפגשים מסוגים שונים. מאמרי הקובץ מציעים ניתוח של מגוון נקודות מפגש. חלק מהמפגשים מבוססים על אינטרסים משותפים,

2. ראו למשל את אסופות המאמרים Afshar 1993; Moghadam 1994; Kandiyoti 1996; Joseph and Slyomovics 2001. חלק מהדיון על ישראל בקבצים אלו אינו מתמקד במצב הנשים בישראל גופא, אלא בהשפעתה של מדינת ישראל על מצבן של נשים פלסטיניות.

אובמו מירעש.indd 9 16/11/2014 10:37:19

חלקם עמוסי ניגודים ומאבקים, ואחרים - אולי רובם - הם שתוקים, משתיקים ומוסתרים בכסות של משמעויות תרבותיות דומיננטיות. הטענה העוברת כחוט השני בכל המאמרים היא שבמפגשים אלו מכוננים מארגי חיים הפורמים את הקטגוריות ומעניקים להן ביטויים ארגוניים ורובדי משמעות חדשים.

הספר שוטח גישה בין־תחומית ונותן ייצוג לקבוצות שונות במזרח התיכון. מסגרת־העל מחברת בין פרקי הספר, אולם כל מאמר משקף את תרומתם הייחודית של כל חוקרת וחוקר. כל אחד מהמאמרים מבקש, בדרכו ובשדה המחקר שלו, לאתר נקודות מפגש החושפות היבטים שונים של פקעת היחסים המורכבת שבין מגדר, דת ומדינה. בחרנו להביא מגוון מבטים - סוציולוגיים, אנתרופולוגיים, היסטוריים ומשפטיים. במובן זה, המבט הקלידוסקופי הוא לב לבו של המהלך התיאורטי והאמפירי שהספר מבקש לקדם. עם זאת, מאמרי הקובץ דנים במידות שונות של הדגשה ופירוט בכל אחת משלוש הקטגוריות. זאת ועוד, חלק מהחוקרות ומהחוקרים בחרו לעסוק בקשרי הגומלין עם קטגוריות נוספות. כך, מאמרה של תגריד יחיא־יונס מוסיף לדיון את קטגוריית הזרות, מאמרה של ענת לפידות־פירילה בוחן את קטגוריית הילידות ההיברידית, נסים ליאון מצרף את קטגוריות המעמד והאתניות, דפנה הקר מצביעה על הלאום כקטגוריית זהות נוספת ומראם מסארוי נדרשת לקטגוריית השכול. ואולם, כאמור, ההיגיון התיאורטי המשותף הוא שהמפגש בין הקטגוריות מכונן מציאות מורכבת שאינה מתמיינת בקלות לקטגוריות סגורות.

הספר פותח בדיון תיאורטי בתפיסה העומדת בבסיסו. מאמרה של **חנה הרצוג**, "התרת הסבך של המודרניות: ההבניה ההדדית של מגדר, דת ומדינה", פורש לפני הקוראים דיון בשלוש הקטגוריות הרווחות בשיח האקדמי והציבורי בניתוח אופייה ומהותה של חברה מודרנית. הצגת הקטגוריות האלה מלווה לא אחת בהדגשת הניגודים ביניהן - בין דת לחילוניות, בין מדינה לדת, בין גברים לנשים. ואולם, כפי שנכתב רבות, ההנגדה הבינארית היא מנגנון לארגון ולתיאור של סדרים חברתיים; היא משמשת דרך לייצוג הסדרים ותפיסות עולם המבחינים באופן דיכוטומי בין עולם מסורתי לעולם מודרני. כמו קזואו אוטסוקה ודייל אייקלמן, הטוענים כי מסורת, כמו מודרניות, היא תהליך (Otsuka and Eickelman 2008), כך גם הרצוג מבהירה כי לעתים קרובות מדי קטגוריות אלו נחשבות להוויות נתונות, קבועות ומובנות מאליהן, שאינן דורשות הבהרה או הצדקה. הרצוג קושרת זאת לאופן שבו הובנה השיח על המודרניות ולמקומן של שלוש הקטגוריות בניתוח המודרניות. עיון במחקר מגלה כי הגדרתן של קטגוריות אלו שנויה במחלוקת, וכך גם מידת הרלוונטיות שלהן לניתוח הסדר החברתי הקיים ולהבנתו. עם זאת, טוענת הרצוג, אף שאלה הן קטגוריות מרובות פנים, תוצר של הכלאה עם קטגוריות אחרות, בפועל הן שימשו ועדיין משמשות גורם מכונן מציאות ובו בזמן גורם מאיין; גורם מעניק משמעות, ממשמע ומגייס, אך בה בעת מדכא; גורם המחולל מאבקים אך גם משתיקם. שלוש הקטגוריות

מגדר, דת ומדינה, טוענת הרצוג, שלובות זו בזו, מעצבות זו את זו ומקיימות ביניהן יחסי גומלין סבוכים, עד שההפרדה ביניהן אינה ברורה מבחינה אמפירית. למרות זאת, מרגע שהוגדרו כקטגוריות מובחנות ונבדלות, הן מתקיימות ופועלות במגוון תחומים בכל חברה ותרבות, כאילו היו ישויות מובחנות ואוטונומיות. ככאלה הן מעצבות את תפיסת עולמנו ואת הדרך שבה אנו מבנים את מוסדותינו ואת ייעודנו. להדגמת תפיסתה התיאורטית, הרצוג מנתחת את משולש היחסים שבין מגדר, דת ומדינה בחברה החרדית בישראל. היא מצביעה על כך ששלוש הקטגוריות מצטלבות זו עם זו ומשנות זו את זו, אך גם ממשיכות לסמן גבולות ולטעון שעולמות תוכן שונים מבחינים ביניהן. האתגר של המחקר הסוציולוגי, מטעימה הרצוג, הוא להציע ניתוח מקביל של הקטגוריות הן כשחקניות חברתיות זמניות ונבדלות והן כשזורות זו בזו לבלי הפרד. הדיון בהן הוא בו בזמן סימפטום, סיבה ותוצאה של התודעה המודרנית וגם ערעור עליה.

אחת ממטרות הספר היא לשרת את קהל החוקרים ותלמידי המחקר בארץ העוסקים בסוגיות הקשורות למגדר, דת ומדינה. מסיבה זו בחרנו לתרגם שלושה מאמרים קלאסיים העוסקים במערכת היחסים בין הקטגוריות מנקודות מבט תרבותיות ודיסציפלינריות שונות: מאמרו של חוזה קזנובה, "דתות פרטיות וציבוריות", מאמרה של דניז קנדיוטי, "נושאות ונותנות עם הפטריארכיה", ומאמרה של סאבא מחמוד, "חינוך אֶתי ופוליטיקה של אוטונומיה אישית במצרים בת זמננו". שלושת המאמרים משלימים את התמונה התיאורטית שאנו מבקשות לצייר. **חוזה קזנובה** מנסה להתמודד עם תיאוריית החילון הקורסת ומציע במאמרו מבט חדש על מקומה המשתנה של הדת בחברות בנות זמננו. קזנובה, מחשובי הסוציולוגים של הדת, סוקר את תפקיד הדתות במרחבים הציבוריים בעידן המודרני. הוא בוחן את מקומן של הפרוטסטנטיות ושל הקתוליות בארבע מדינות – ארצות הברית, פולין, ברזיל וספרד – ומאתגר את ההנחות בדבר תפקיד המודרניות והחילון בתנועות דתיות. הדיון שלו בדה־פריבטיזציה של הדת ובהחזרתה אל הזירה הציבורית חושף כיצד תיאוריות החילון מבית מדרשה של המודרניות הצדיקו את מיסוד המודרניות והכתיבו נורמות ופרקטיקות מודרניות־חילוניות. קזנובה עומד על חשיבותה של הדת בעיצוב המרחב הציבורי המודרני ובוחן כיצד הדת נוטלת חלק בערעור על ההבנות החברתיות הקיימות במדינות הלאום, הבנות שנכפו על ידי אליטה חילונית. בד בבד, מציע קזנובה, יש לראות בתהליך הערעור הזה גם פמיניזציה של המרחב הציבורי ושרטוט מחדש של הגבולות בין המרחב הפרטי למרחב הציבורי. קזנובה, בחיבוריו על דה פריבטיזציה של הדת, מצטרף לחוקרים כגון פיליפ גורסקי (Gorski 2000; Gorski and Altınordu 2008) וטלאל אסד (Asad 1993; 1999). הביקורת על תיאוריות החילון שימשה השראה לחיבורים רבים על דת ומדינה שנכתבו בישראל בשני העשורים האחרונים (למשל שנהב 2003; 2005; ידגר 2010).

בשלהי המאה העשרים ובראשית המאה העשרים ואחת קרסו לא רק הנחות

היסוד של הסוציולוגיה המערבית על אודות הדת והפוליטיקה ומקומן בספֵרה הציבורית בעידן המודרני, אלא גם הקטגוריות המארגנות המקובלות בדיון על העולם הלא מערבי. מאמרה הקלאסי של **דניז קנדיוטי** על "עסקאות פטריארכליות" מניח את היסודות לחשיבה המאתגרת את התפיסה המהותנית של קטגוריות תרבותיות המסדירות את היחסים בין גברים לנשים. קנדיוטי, כמו החוקרת ההודית צ'נדרה טלפדה מוהנטי במאמרה "תחת עיניים מערביות: הגות פמיניסטית ושיחים קולוניאליים" (מוהנטי 2006 [1988]), טוענת כי אין לראות בנשים מקשה אחת, אלא יש לבחון את הצטלבות הזהויות השונות המרכיבות את קהילת הנשים. אי־אפשר להפריד בין מגדר כקטגוריה וכתהליך לבין סוגיות של מעמד חברתי, כלכלי ופוליטי. נשים לעתים מתנגדות לדיכוי ולעתים משתתפות במערכי הכוח והדיכוי. את היחסים המגדריים, טוענת קנדיוטי, יש לפענח בהקשר היסטורי וחברתי ברור. נשים ממעמדות וממרחבים שונים מגיבות בדרכים שונות להתנסויות חברתיות ומפתחות אסטרטגיות התמודדות שונות עם "הסדרים פטריארכליים". נשים וגברים הם קטגוריות המתעצבות ופועלות באופן שונה בתוך ולמול משטרי דעת. כפי ששאלו האתונאים על ספינת תזאוס – האם היא אכן היא – כך יש לשאול על הקטגוריות המארגנות את הידע ואת הסדר החברתי ובעיקר על שלד הספינה, דהיינו ההקשר שבו הן פועלות.

מאמרה של **סאבא מחמוד** מבוסס על מחקר אתנוגרפי בקרב נשים במסגדים של קהיר. על סמך עולם מושגים חדש שהיא שואבת משדה מחקרה, מבקשת מחמוד ליצור שפה חדשה שתשמש את הדיונים על אודות היחסים בין הדת (אסלאם) למדינה (מצרים). טענתה המרכזית היא שההבחנה בין אתיקה לפוליטיקה, המקובלת בתיאוריה הפוליטית הליברלית, זרה לעולם המושגים והדמיון של החברה המצרית ולכן אינה מאפשרת דיון מעמיק ופורה על החברה במצרים. האקטיביזם של נשים במסגדים הוא פוליטי, אולם השיח המקובל אינו מסווג אותו ככזה וכך הוא מחמיץ את ההשלכות הפוליטיות של התנועות הדתיות. הדיון בנשים ובפרקטיקות הטקסיות והאתיות שלהן, טוענת מחמוד, הוא חיוני להבנת קטגוריות היסוד של החברה המצרית, אולם כדי שיוכלו לעמוד על כך נדרשת מהחוקרים המערביים פתיחות לשילוב תחומים שהודרו מהשיח הפוליטי, כגון מוסר ואתיקה. אם כן, מחמוד לא רק מבקשת לבחון את גמישותן של הקטגוריות החברתיות במרחבים משתנים, אלא גם דורשת לשנות את ההגדרות המקובלות של מהו הפוליטי בשיח הליברלי. עבודותיה של מחמוד שימשו במידה רבה השראה למחקריה האתנוגרפיים החשובים של תמר אלאור על נשים, דת ודעת בישראל (אלאור 1992; 1998; 2006).

לא רק קטגוריות חברתיות משמשות שחקניות משתנות, אלא גם הטקסטים שבהם הן משחקות, פועלות ומאתגרות. טקסטים אלו מתפרקים ונבנים מחדש בעשייה הנשית. מאמריהן של יעל שנקר ושל ענת לפידות־פירילה מדגימים את האופי ההטרוגלוסי של טקסטים שנכתבו בידי נשים בשני הקשרים שונים. הטקסט

משמש שחקן פעיל או מרחב שפועלים בו שחקנים נוספים: הקורא/ת והכותב/ת. ביחסים ביניהם לבין הקטגוריות החברתיות של מגדר, דת ומדינה (או קהילה) קיימים תנאים שונים ותנועות משתנות. מאמרה של **ענת לפידות־פירילה** עוסק בזיכרון הקהילתי המשתנה ובחוסר הנכונות להתמיין על פי התפיסות הלאומיות והאתניות הרשמיות בתחילת המאה העשרים. "האם כל כך הרבה זמן עבר מאז 1453[3] עד כי ילדיך שכחו?" זועקת יווניה בת הדור הישן לנוכח המציאות המשתנה. במוקד המאמר ניצבות שתי נשים – דמיטרה וָקָה היווניה והלידה אֶדִיבּ התורכייה – אשר חיברו ספרי זיכרונות בשלהי ימי האימפריה העות'מאנית, בעיצומה של מלאכת בניית הזהות הלאומית. המאמר מבקש להציע התבוננות מורכבת יותר מזו המקובלת בהיסטוריה של התקופה, ולאתגר את הפרדיגמה הלאומית אשר הכתיבה את כללי המשחק של התקופה ובוודאי את כללי הכתיבה על אודות התקופה. לדברי לפידות־פירילה, המיון המקובל של הקהילות ברחבי האזור, שקבע על פי קווי מתאר לאומיים מיהן הקהילות ההגמוניות ומיהם המיעוטים, חוטא למציאות האנושית המורכבת. נשים זיהו כבר בתחילת המאה העשרים את המורכבות של זהותן והבינו שבהיסטוריה הלאומית יש גם יסודות מדכאים לצד הרכיבים המשחררים. הנוסטלגיה לישן והאפשרויות שפותח העולם החדש שימשו אותן בגיבוש אסטרטגיה של מחאה והשלמה – אסטרטגיה שאותה מינפו כדי למצב את עצמן בחברה המתהווה. סירובן של דמיטרה וקה והלידה אדיב להתמיין בהתאם לקטגוריות אשר משלו בעולם הקהילתי, הלאומי, המגדרי והדתי שבו צמחו ניכר בכתיבתן, והן עוברות תדיר מכלי קיבול אחד למשנהו – מעמדה של בת לקהילת מיעוט לעמדה של הגמוניה, מתפיסה מינורית לתפיסה מז'ורית. הילידות האותנטית – משאת נפשם של הלאומנים – ניצבת בכתיבתן של נשים אלו דווקא כקטגוריה המשקפת היברידיות.

גם מאמרה של **יעל שנקר** מלמד על נזילותן ועל מורכבותן של הקטגוריות החברתיות. בסיווג על פי קריטריונים לאומיים־דתיים ייחשבו הנשים במאמרה לחלק מהרוב הישראלי, ואילו במיון מבחין על בסיס דתי־חילוני הן יסווגו כמיעוט. במאמרה "תשובתו של 'המת החי': על נופלים בקֶרב בספרות של נשים חרדיות" בוחנת שנקר את השכול כמרחב שבו מתחדדות שאלות על הבניה לאומית, דתית ומגדרית. העיסוק בשכול בספרות החרדית מאתגר את הנרטיב הלאומי־חילוני ומצביע על יחסים שונים בין תהליכי הדתה לבין המדינה הלאומית ועל מקומו של המגדר במבנים אלו. השכול, הממלא תפקיד חשוב ברעיון הלאומי הישראלי, אמנם מקבל משמעות שונה בחברה החרדית, אבל עצם הכתיבה עליו, כך מסבירה שנקר, מלמדת שהגבולות בין "העולם החרדי" ל"עולם החילוני" הם חדירים. לדבריה, שפת האבל הנשית החרדית מציעה נקודת מבט חלופית, ואפשר למצוא בה ביקורת דתית ובה בעת גם ביקורת מגדרית. יתר על כן, שתי הקטגוריות נשים

3. כיבוש קונסטנטינופול היוונית־נוצרית בידי העות'מאנים המוסלמים.

והחברה החרדית, כך עולה מהמאמר, אינן קטגוריות אחידות.

השכול הוא קטגוריה פעילה ורבת השפעה גם במאמרה של **מראם מסארוי**, "אבל וטראומה של הורים פלסטינים ששכלו את ילדיהם במהלך אינתיפאדת אל־אקצא: מגדר, דת ולאום". בדומה לשנקר, מסארוי בוחנת כיצד מיתוס השכול, הממלא תפקיד מרכזי בחברה בישראל, פועל גם במרחב הלאומי הפלסטיני. מאמרה מתמקד בהבדלים המגדריים של חוויית האובדן בין אימהות לאבות ששכלו את ילדיהם במסגרת המאבק הלאומי הפלסטיני. מוות מסוג זה נושא צביון לאומי קולקטיבי, הנשלט על ידי ההגמוניה הגברית. הנשים, לעומת זאת, מחזיקות בתפיסה שונה לחלוטין של השכול, ואף על פי כן הן מוצאות את עצמן, לעתים קרובות בניגוד לרצונן, משתפות פעולה עם מנגנון שהוטבע על ידי הגברים. שיח מורכב זה, טוענת מסארוי, טומן בחובו קונפליקט: מצד אחד הוא מעלה את הנשים הפלסטיניות לדרגת "אימהות האומה", ומצד אחר הוא מותיר אותן בתפקידיהן המסורתיים, המדירים אותן מהשתתפות בקביעת סדר היום הציבורי הפלסטיני.

אינתיפאדת אל־אקצא היא נקודת מפנה משמעותית בשימוש בדת כאמצעי לקידום סדר היום הפוליטי של העם הפלסטיני. דוגמה לכך היא תפוצתו הרחבה של המושג "שהיד", המעניק למוות תכלית ומשמעות דתית. מסארוי מכנה במאמרה את התהליך הזה "פוליטידתיה", שפירושה השימוש ביסודות דתיים כאסטרטגיה להשגת מטרות לאומיות. ההגמוניה הגברית בחברה הפלסטינית אימצה אסטרטגיה של שימוש במושגי הקרבה הנשענים על מקורות דתיים כדרך לקדם את סדר היום הלאומי הפלסטיני, ואולם האימהות הפלסטיניות בוחרות באמצעי מאבק שקטים וחתרניים. שנקר ומסארוי מדגימות שתיהן תהליך דומה של גיבוש חלופה נשית לתרבות השכול הלאומית. השכול משמש נקודת מפגש בין דת, פוליטיקה ומגדר. הגם שבמפגש זה משועתקים ההבדלים המגדריים ויחסי הכוח בין גברים לנשים, מושאי המחקר שלפנינו – ראיונות עם נשים ובחינת כתיבתן במקרה של מסארוי, והספרות החרדית במקרה של שנקר – מאפשרים לחלץ את קולותיהן של נשים. לעתים אלה הם קולות של שתיקה רועמת, של התנגדות לניכוס הפרטי לצורכי הציבורי.

הנחת היסוד של הספר – שמגדר איננו מרכיב חברתי מהותני – מודגמת במאמרו של **נסים ליאון**, העוסק בשתי תופעות המתרחשות בסביבתה המתחדשת של האורתודוקסיה בישראל: המגמה הפמיניסטית בציונות הדתית והרפורמה החרדית ביהדות המזרחית. ליאון מראה שהאתניות, כמו המגדר, נתונה אף היא כל העת למיקוח ולמשא ומתן.[4] האתניות והמגדר גם משמשים לא אחת

4. ליאון ממשיך בעמדתו זו את תפיסתה של הרצוג, הגורסת כי העדתיות היא תופעה הנתונה למשא ומתן מתמשך, תופעה משתנה במשמעותה ובעולמות התוכן שלה (ראו הרצוג 1986; Herzog 1984). ברוח דומה נותחה הזהות המזרחית גם בספר **מזרחים בישראל: עיון ביקורתי מחודש** (ראו חבר ואחרים 2002), וכן בספרו של

אסטרטגיות ביחסי הכוח בחברה. ליאון בוחן את מערך היחסים בין אתניות מזרחית למגדר נשי במרחב האורתודוקסי המתחדש בישראל, כפי שהם באים לידי ביטוי בהקשרים פוליטיים במציאות היומיומית. הוא בוחן את שאלת השייכות של נשים מזרחיות לשיח שהתפתח בחוגים הפמיניסטיים בציונות הדתית, ועומד על המקום שתופס המגדר בהתמודדות עם בעיית הזהות האתנית והדתית המלווה את עולמם של המזרחים בחברה החרדית. שאלות אלו נדונו בהרחבה במסגרת השיח של פוליטיקת הזהויות, ואילו ליאון ממקם אותן בתחומי הפוליטיקה של המעמד. נקודת מבט זו חושפת לפנינו שתי מערכות חיים מקבילות שהתפתחו בקרב המזרחים בישראל מאז שנות השמונים של המאה העשרים: מחד גיסא, הוויה מעמדית מובילית בנוסח המעמד הבינוני המזרחי החדש, ומאידך גיסא הוויה מעמדית חרדית־מזרחית שדפוסיה דומים, כך מציע ליאון, לאלה של קסטה. יחסי מגדר ואתניות במרחב האורתודוקסי המתחדש, הוא טוען, מתכוננים על רקע בעיית יסוד המלווה את המבנה החברתי - הבעיה המעמדית - ועל רקע בעיות אחרות הכרוכות בסידורי ההיררכיה החברתית. להבנת המתרחש בחברה החרדית מציע ליאון לאמץ את הפרשנות הקסטאית. במילים אחרות, בניית ההפרדה האתנית בחברה הדתית בישראל קשורה למרחב קוגניטיבי, נפשי ותרבותי שונה ואף מנוגד לתפיסה האורתודוקסית המתחדשת. עם זאת, ליאון מדגיש שגם מערכת זו אינה בהכרח מהותנית; היא גמישה ופתוחה לשימושים פוליטיים, ובעיקר היא קשורה למאבק על ההיררכיה בין שתי הקטגוריות הדתיות.

מקומה המורכב של סוגיית המגדר במדינת הלאום בא לידי ביטוי במנגנונים מדינתיים כגון חקיקה, הכרעות של בתי המשפט והסכמות והסדרים פוליטיים. מאמריהם של חגי בועז, דפנה הקר ועידו שחר מציעים קריאה דומה של מקרים שונים. הם משרטטים את התופעות החדשות הצומחות במפגשים שבין דת, מגדר ומדינה ובוחנים כיצד הקטגוריות הללו משועתקות ומוצגות כקטגוריות מובחנות.

חגי בועז משווה בין הדיון הציבורי שהתנהל בראשית שנות החמישים בסוגיית שחרור בחורי הישיבות מגיוס לצה"ל לבין התגובה הציבורית באותה עת לחוק שירות לאומי לנשים דתיות. בועז מצטרף במאמרו זה לשורה של חוקרים המערערים על מיתוס השוויון והמצביעים על כך שהזהות המגדרית שימשה משאב פוליטי במערכה הארוכה של יחסי דת וחברה בישראל.[5] שילוב הנשים בצבא נחשב למשימה לאומית לא מתוך דאגה לקידום מעמדן במוסד החברתי המרכזי בישראל, אלא בעיקר מתוך דאגה לצורכי הצבא ובשל מעמדו הרם בחברה הישראלית. בדומה לחברות מזרח תיכוניות אחרות כמו זו התורכית, המצרית ואף הפלסטינית, גם בישראל יש לצבא ולארגונים המזוינים

יהודה שנהב, **היהודים־הערבים: לאומיות, דת ואתניות** (שנהב 2003).

5. על מיתוס השוויון ראו ברנשטיין 1987; יזרעאלי 1999.

אובמו מירעש.indd 15 16/11/2014 10:37:19

מקום מרכזי בכינון החברה והם זוכים להסכמה חברתית רחבה, כפי שניכר בגילויים רבים בשדה הפוליטי, בחינוך, במשק ואפילו בתחום האופנה. הדיון המשווה על שחרור בחורי ישיבות ועל חובת השירות הלאומי לנשים דתיות חושף לפנינו את תפקידו ואת מקומו השונה של המגדר בשתי פרשות המגלמות את המתח בין דת למדינה. פרשת הגיוס לצה"ל ממחישה את ההבדל המתקיים בישראל בין משולש היחסים גברים, דת וצבא לבין משולש היחסים נשים, דת וצבא. המשולש הראשון סמוי יותר וקשור בעיקרו למתח ולקיטוב בין דת לצבא בישראל,[6] מתח התחום לעולם הגברי והנוגע לסדר היום הפוליטי־תרבותי הכללי. לעומת זאת, משולש היחסים השני – נשים, דת וצבא – מורכב יותר, שכן הוא ממוקם במתח הכפול שבין המסורתי למודרני ובין הפרטי לציבורי. בפרשת גיוס הנשים לצה"ל או לשירות לאומי שררה הסכמה בין המחנה הדתי למחנה החילוני באשר לזהות האישה. שני המחנות ראו את האישה כמי שמופקדת על התחום הפרטי, האישי, המשפחתי.

דפנה הקר בוחנת את הקשר בין דת למדינה מפרספקטיבה מגדרית באמצעות דיון בנישואים מעורבים בישראל. מאמרה עוסק בהיבטים המגדריים של הגיור בישראל ועומד על השפעותיה של המסגרת המשפטית, הנקבעת על ידי המדינה, על חיי הזוגות הבין־דתיים. לטענתה, הממד המגדרי של הגיור מצטרף להיבטים כלכליים, גזעניים ולאומיים הבאים לידי ביטוי בזיקה הקיימת בין יהדות לאזרחות. המאמר חושף את משטר ההפרדה ההיררכי בישראל, המשפיע על החלטותיהם של הזוגות הבין־דתיים בעניינים הנוגעים לעולם האמונה האישי. למרות השיח על הפרדה בין הפרטי לציבורי, המחקר מראה כיצד המדינה חודרת לתחום הפרטי והופכת לשחקן פעיל לא רק בהגדרת גבולות הקולקטיב אלא גם בהגדרת היחסים הבין־אישיים. הגיור משמש עבור הקר פריזמה לבחינה ביקורתית של המאפיינים הדתיים, המעמדיים והמגדריים של החברה בישראל. ההבחנות על בסיס דת, מגדר, לאום וגזע אינן ניטרליות, והן מחזקות את היררכיית האפליות וההעדפות. בראש הפירמידה ניצבים גברים יהודים ישראלים, בתחתיתה הזוגות הפלסטיניים, ובתווך – נשים יהודיות ישראליות. כמו רות המואבייה, אשר השכילה להשתמש במשפט באופן יצירתי לקידום מטרותיה והפכה לאם המייסדת של שושלת בית דוד, גם המהגרות למדינת ישראל מוצאות את עצמן מתמרנות בין החוקים וההיררכיות כדי לקדם את עצמן ואת ילדיהן.

עידו שחר עוסק אף הוא בשאלות משפטיות ואזרחיות הקשורות ליחסי רוב־מיעוט ובוחן את מקומה של הדת בהקשר זה. בדומה ללפידות־פירילה ולשנקר, גם שחר מציב במוקד מאמרו טקסט ומנתח את משמעויותיו החברתיות. שחר בוחן

6. עם זאת, מאז סוף המאה העשרים הולך המתח הזה ומיטשטש, עם ההשתלבות הגוברת של אנשי הציונות הדתית בשורות הצבא, וכן עם גיוס קבוצות של חרדים לשירות הצבאי.

את הרפורמה שחלה בבתי הדין השרעיים בישראל באמצע שנות התשעים של המאה העשרים וטוען כי אופייה של הרפורמה והכלי המשפטי שנבחר למימושה – החוזר המשפטי – נקבעו במידה רבה בשל נסיבות פוליטיות ספציפיות ששררו בראשית שנות התשעים. באותה תקופה התעורר ברחוב הפלסטיני בישראל מאבק פוליטי בשאלת הסמכויות השיפוטיות של בתי הדין השרעיים. את הקובלנות העלו שורה של ארגוני נשים וקבוצות של פעילות פמיניסטיות, אשר מתחו ביקורת פומבית נוקבת על בתי הדין השרעיים וטענו שהם פועלים בדרך שמרנית ופטריארכלית ומפלים נשים באופן שיטתי. המחאה, שהתמקדה בשיעור דמי המזונות הזעום שנפסק על פי רוב לנשים בבתי הדין השרעיים, היא שהולידה את ההצעה לצמצם את סמכויותיהם. לדברי שחר, הרפורמה שיזם נשיא בית הדין השרעי לערעורים בישראל נולדה בתגובה למערכה שהובילו כמה ארגוני נשים למען הענקת סמכות לבתי המשפט לענייני משפחה לדון בסוגיות המעמד האישי של מוסלמים ונוצרים – מהלך שהיה מצמצם את כוחם של בתי הדין השרעיים. לפיכך, טוען שחר, יוזמתו של נשיא בית הדין השרעי לערעורים לפרסם חוזר משפטי שהביא לעלייה ניכרת בסכום דמי המזונות הנקבעים לנשים נועדה לרצות את ארגוני הנשים שמתחו ביקורת על המצב הקיים ואיימו על מעמדו של בית הדין. בדומה למאמרה של מסארוי, גם מאמרו של שחר מחזק את ההבנה שנשים פלסטיניות, במקרה הנוכחי בישראל, אינן פסיביות, וכי הן מוצאות מגוון אסטרטגיות שבעזרתן הן מנכיחות את עצמן במרחבים הציבוריים ומקדמות את מטרותיהן, אפילו בהקשר לאומי סוער.

תיאורו של שחר את המסגרת הפוליטית שבה פועלים בתי הדין השרעיים בישראל מעלה תמונה מורכבת. כדי לתפקד כהלכה, על בתי הדין השרעיים בישראל של ימינו לקיים יחסי עבודה תקינים עם קבוצות אינטרסים שונות: מערכת המשפט בישראל, חוגים פמיניסטיים בחברה הפלסטינית וכן ארגוני חברה אזרחית נוספים ובהם התנועה האסלאמית בישראל. הקאדים, מדגים שחר, נאלצים לתמרן בין התביעות המנוגדות של קהלים שונים, ועל כן החוזר המשפטי שחולל את הרפורמה נסמך על מגוון מקורות ועולמות שיח, שכל אחד מהם זוכה להערכה בקהילה אחרת. התוצאה היא טקסט היברידי המשמש שחקן פעיל בהבניה החברתית, ובה בעת משקף ומשנה אותה.

מוסד חברתי נוסף המיטלטל בין המדינה לבין יוזמות חברתיות פרטיות – במקרה זה של חוגים דתיים – הוא מוסד הדרכת הכלות לקראת נישואים. **אורית אבישי** דנה במאמרה בהדרכת כלות, הכשרה שכל אישה יהודייה בישראל מחויבת לעבור לפני נישואיה, וזאת מתוקף המונופול שניתן לרבנות על שירותי הדת. המאמר מבקש לסדוק את הגישה הרואה במוסדות דתיים תוצר של הסטטוס קוו הפוליטי־דתי בישראל. הסטטוס קוו גם הוא מרחב שנערכים בו שינויים המונחים לא פעם על ידי דרישה של החברה הדתית (וראו גם הרצוג באסופה זו). בפועל, כותבת אבישי, הדרכת הכלות נמסרת על ידי שתי מערכות שונות

לחלוטין זו מזו: מערכת ממלכתית, המיועדת לנשים חילוניות, ומערכת פרטית חוץ־ממלכתית המיועדת לנשים דתיות. בניגוד למצופה, טוענת אבישי, דווקא במערכת הממלכתית, הנכפית על הנשים החילוניות, עובדות מדריכות חרדיות המשמשות כלי שרת לשימור הסטטוס קוו הפוליטי־דתי. נשים דתיות, לעומת זאת, פונות מרצונן להדרכה פרטית, אולם גם המערכת הפרטית הזאת, המשרתת לקוחות דתיות בתעשיית הנישואים וההדרכה המינית, מושפעת מהמדינה ומנהלת עמה דיאלוג.

מאמרה של **תגריד יחיא־יונס**, העוסק במרחב האלקטורלי בישראל, מצטרף לדיון של עידו שחר ושל מראם מסארוי על היחסים בין מדינת ישראל לבין האוכלוסייה הפלסטינית השוכנת בתוכה, ועל מקומה של הדת במערך יחסים זה. מאמרה "מדינה, דת וכינון זרות ממוגדרת בחברה הפלסטינית בישראל" רואה בזרות הגדרה חברתית ותבנית מחשבה המעצבת את החברה הערבית־פלסטינית בישראל בכלל ואת החוויה של נשים בפרט. זרות, היא טוענת, מעוצבת בין היתר במסגרת יחסי הגומלין שבין מדינה, דת ויחסי מגדר, והיא גם מושפעת מכל אחת משלוש הקטגוריות בנפרד. מאמרה בוחן את ההנחה הזאת מבעד לפריזמה של התנהגות אלקטורלית בבחירות לרשויות המקומיות, התנהגות שהיא עצמה מתעצבת במרחב של הגדרת שייכות/זרות. הזרות נוצרת ומשועתקת באופן דיאלקטי בד בבד עם התחרות הפוליטית על השלטון המקומי. יחיא־יונס מדגימה כיצד המדינה, כסוכן אקטיבי בחברה הערבית, תפיסות דתיות ומגדר – וכן יחסי הגומלין בין שלושת הגורמים – מכוננים קטגוריות רבות של שייכים וזרים. האזרחים הערבים־פלסטינים, נשים כגברים, מכוננים באופן קולקטיבי כקטגוריה של זרים על בסיס אתנו־לאומי (יחיא־יונס 2006). ואולם, במקרה של הנשים הפלסטיניות, הזרות הלאומית מצטלבת עם זרות על פי הגדרות פנים־חברתיות בכלל ודתיות בפרט.

ההגדרה של שייכים וזרים נעשית רלוונטית ביותר בפוליטיקה המקומית, המאופיינת בעיקרה בדפוסים שיוכיים של התארגנות והצבעה. נשים, מסבירה יחיא־יונס, נדרשות להצביע בהתאם לשיוך החמולתי שלהן, וכאשר מדובר בנשים נשואות – בהתאם לבן הזוג. התוצאה הסופית של מגמה זו היא שעתוק ושימור של יחסי כוח וסדרים חברתיים ופוליטיים המבוססים על הגיונות מגדריים, פטריארכליים ולאומיים. מנגד, גם כאשר נשים פועלות במסגרת המערכת הנורמטיבית ואינן חורגות ממנה, הן יכולות לצקת להתנהגותן משמעויות ותכנים מאתגרים, לנוע בגבולות הפטריארכליים והתרבותיים ולבחור מתוכם דפוסי מחשבה והצבעה פוליטית העונים לצורכיהן. דפוסי ההצבעה של נשים בבחירות לרשויות המקומיות מתעצבים במרחב של הגדרת שייכות/זרות כפי שהיא מתכוננת על ידי כל אחד משלושת הגורמים – מדינה, דת ויחסי מגדר – ועל ידי יחסי הגומלין ביניהם.

שמוליק בכר, במאמרו "גבולות החופש וכבלי השחרור: ייצוג נשים עירוניות

לומדות ועובדות בקולנוע הפופולרי במצרים של שנות השישים", נדרש לבחינת יחסי הגומלין בין מגדר, דת ומדינה כפי שהם מיוצגים בתעשיית הקולנוע המצרי. הקולנוע, כאחד מאתריה החשובים ביותר של התרבות הפופולרית, משקף תמונה חברתית אך בו בזמן יכול גם להשפיע עליה ולשנותה. בכר עוסק במתח שבין השאיפה לשינוי ולקִדמה לבין הרצון לשמר מסורת וערכים במצרים, כפי שהוא בא לידי ביטוי על מסך הקולנוע. הוא בוחן כיצד התמודדה תעשיית הסרטים עם התמורות שחלו במרחב הציבורי על רקע הניסיון של משטר גמאל עבד אל־נאצר לכונן חברה שוויונית, מתועשת ומודרנית ולקדם סדר יום סוציאליסטי וערבי חדש. שאלת מעמד הנשים וזכויותיהן, מסביר בכר, הייתה כרוכה בסוגיית ההתמערבות ובהפיכתה של מצרים לאומה מודרנית. המאמר בוחן חמישה סרטים עלילתיים שנעשו בשנים 1963–1968; הסרטים משקפים את ההתמודדות עם יציאתן של נשים לעבודה וללימודים במסגרת הניסוי הנאצריסטי, וניכרת בהם ההתחבטות של הבמאים בשאלה מהי הנוסחה הנכונה ומהם גבולות המוסר והמרחב האישי. בדומה להיסטוריה של מדינות לאום אחרות, גם במצרים – כך עולה מהמאמר – נותרו הנשים כבולות לנורמות הפטריארכליות הישנות, וזאת בעיצומו של פרויקט המודרניות וההלאמה של המרחבים הציבוריים. חמשת הסרטים הנדונים במאמר מעניקים משנה תוקף לטענותיהם של כותבים אחרים בקובץ זה, הגורסים כי התנועות הלאומיות ומדינות הלאום המודרניות, אשר גייסו נשים בהבטחה לשחררן מכבלי השעבוד והמסורת, הפרו את הבטחותיהם משיקולי הישרדות פוליטית ובחרו בבריתות עם אנשי דת ועם הנהגות שבטיות. וכך, מרבית הנשים מהמעמד הנמוך והבינוני נאלצו להיאבק על מעמדן ועל זכויותיהן, ולעתים קרובות אף נאלצו להיכנע לתכתיביה של המדינה הישנה־חדשה.

המחקר ההיסטורי והטקסטואלי של הקטגוריות המגדריות נוטה לזנוח טקסטים שכתבו ההוגים הדתיים החשובים באזורנו. יתר על כן, גם כאשר טקסטים דתיים נבחנים לעומק בהקשרים שונים, רק מעט מתשומת הלב מוקדשת לממד המגדרי ולמיקום השונה של נשים וגברים בהסדריה של החברה הממוגדרת. **ליאורה הנדלמן־בעבור** תורמת להשלמת החסר הזה. במאמרה היא מנתחת את כתביהם של התיאולוג איתאללה מרתזא מוטהרי ושל הסוציולוג עלי שריעתי, שני אינטלקטואלים איראנים מובילים שפעלו בימי המונרכיה הפהלווית השנייה ונמנו עם חוגי האופוזיציה למשטר השאה ולתהליך ההתמערבות שביקש לכפות על נתיניו. לכתביהם ולהרצאותיהם של מוטהרי ושריעתי נודעה השפעה עמוקה על עיצוב השיח השיעי־מודרניסטי שהתפתח באיראן בשנות השישים והשבעים בסוגיית הנשים וההבדלים בין המינים. הנדלמן־בעבור מסבירה כי תהליכי המודרניזציה וההתמערבות שהתחוללו באיראן בימי משטר השאה – בגיבויה ובסיועה של ארצות הברית – תרמו להרחבת הפער בין שכבות האוכלוסייה, עד שהחברה האיראנית נחלקה למעשה בין שתי תרבויות: "דיסקוטקים לצד

מסגדים, בתי מלון מודרניים מפוארים לצד בתי טיט קורסים, מיזמים לפיתוח אנרגיה גרעינית לצד חומרי הסקה מגללי בהמות, מטוסי אף־16 לצד רובים ישנים ופגיונות, ארמונות לצד אוהלים, ספריות ממוחשבות ואנאלפביתיות, וכן חצאיות מיני וצ׳אדור״ (Bill and Leiden 1984, 2–3). ניגודים אלו והפערים החברתיים שהם יצרו, לצד דיכוי חירויות הביטוי וההתאגדות, עוררו בקרב אינטלקטואלים איראנים מכל קצוות הקשת הפוליטית תחושות ניכור ותסכול גואות, אשר באו לידי ביטוי במגוון יצירות כתובות ומומחזות. לדברי הנדלמן־בעבור, האידיאולוגיה השיעית־מודרניסטית הייתה אחד הזרמים שהשתתפו בשיח הפוליטי שהתפתח באיראן הטרום־מהפכנית, והיא השתלבה בקשת הרעיונות שהתנגדו למערביות ולפמיניזם המערבי. תרומתו הייחודית של איתאללה מוטהרי נעוצה בכך שעיגן את טיעוניו ברטוריקה מדעית ורציונלית ונסמך על מגוון מקורות מערביים – החל בפילוסופים, מדענים וכלכלנים וכלה ביוצרי סרטים מערביים. לטענתה, בשעה שאידיאולוגיות מערביות שרווחו באותה תקופה כשלו להציע מזור לתחלואי החברה, האידיאולוגיה השיעית החדשה הציעה מפלט. היא הציגה הערכה מחודשת של היחס כלפי נשים והעלתה הגיונות חדשים להצדקת מוסד המשפחה וההבדלים בין המינים. עלי שריעתי הציע מבט חדש על דמויותיהן של פאטימה וזינב, וביקש להפוך אותן למודל חיקוי אנרגטי ואותנטי למאבק ברודנות ובחוסר צדק. הליכה בדרכן אפשרה לנשים האיראניות להפוך מאובייקט מיני (מסורתי או מתמערב) לסובייקט אנושי, להפוך למודרניות בלי להיות מערביות, וליטול חלק במאבק נגד המשטר המלוכני המדכא ונגד המערב המשחית, כאחיהן הגברים. אם כן, בדומה לממצאי מחקרים אחרים בקובץ, גם הטקסטים של הוגי הדעות השיעים־מודרניסטים מעוגנים בשיח ובפרקטיקות חוצי גבולות. הם מגיבים לסביבתם וללחצים המופעלים עליהם מצד קהילות שונות, מטמיעים רעיונות ודוחים אחרים, ולא אחת מכוננים דפוסים מוכלאים.

המסע בין קהילות שונות ברחבי המזרח התיכון, בניסיון להתחקות על היחסים בין הקטגוריות החברתיות, התרבותיות והפוליטיות שבהן עוסק הספר, מאפשר לנו להיחלץ מהשבי, כפי שטוענת סאבא מחמוד, של הבחנות ומושגים תיאורטיים שאינם תורמים להבנת המציאות בחברות שאינן נוצריות. זאת ועוד, המסע הזה חושף את התהליכים המגוונים והמורכבים שבמהלכם הולך ומיטשטש המיון הרווח בין מגדר, דת ומדינה. מאמרי הספר מציעים מגוון רחב של ניתוחים של הדרכים שבהן שלוש הקטגוריות הללו מזינות זו את זו, חוצות זו את זו, מגובבות זו על זו, מוכלאות, חוצות גבולות ומשנות משמעויות. עם זאת, יש לזכור כי בהציגן את עצמן – וגם בדרך שבה הן מתוארות במחקר – הקטגוריות האלה מזוקקות, מלוטשות ומטוהרות. כאשר מהדקים את הגבולות בין הקטגוריות, הן מדברות כשחקניות אוטונומיות בעלות עוצמה המציגות תביעות להגדרת הסדר החברתי ומשמעותו. בדיאלקטיקה שבין שני מהלכים סותרים לכאורה אלו מתכונן בפועל הסדר החברתי. ואם לדבוק במטפורה שעמה פתחנו את דברי

המבוא, הרי אסופת מאמרים זו מוסיפה עוד מבטים ועוד רכיבים חברתיים – קורות בספינת תזאוס – של מגדר, דת ומדינה.

כתיבת ספר ועריכתו משולה לעתים למסע ארוך וממושך כשל ספינה. באמצעות דימוי זה ניסינו להצביע על יחסי הגומלין בין דת, מגדר ופוליטיקה. ראשיתו של המסע בקבוצת מחקר שפעלה במכון ון ליר בירושלים במשך כמה שנים, המשכו בכנס בין־לאומי שהתקיים במכון ובפרסום מאמרים בקובץ באנגלית (Herzog and Braude 2009), וסופו באסופה זו. רבים האנשים שהיו שותפים לתהליך במשך השנים ורבים הם אלה שתמכו בנו, אך מטבע הדברים קצרה היריעה מלהודות כאן לכולם. עם זאת, היות שפטור בלא כלום אי־אפשר, אנו מבקשות להודות לד״ר שמשון צלניקר, שהיה ראש מכון ון ליר בירושלים כשיצאנו לדרך, ולפרופ׳ גבריאל מוצקין, ראש המכון היום, שהעניק לנו את תמיכתו המלאה עד להשלמתו של המסע. תודה לשרה סורני, מנהלת מחלקת הפרסומים של המכון כשהספר עוד היה בגדר רעיון, ותודה מיוחדת לד״ר טל כוכבי, שבתפקידה כעורכת ראשית וראש מחלקת הפרסומים חילצה את הספינה מן המערבולות שנקלעה אליהן והובילה אותה בחוכמה ובנחישות אל חוף מבטחים. תודה לעורכת הלשון אורנה יואלי, שערכה כל מאמר ומאמר באסופה זו בקפידה ובתבונה, לרבות המאמרים המתורגמים, תודה לאיילת קמאי שסייעה בשלבי העריכה האחרונים, וליונה רצון שניצחה על מלאכת הפקת הספר במסירות ובמקצועיות.

עוד אנו מבקשות להודות לתמר אלאור ולקוראת האנונימית על ההערות הבונות לכתב היד. תודה לחוזה קזנובה, לדניז קנדיוטי ולסאבא מחמוד, חוקרים מובילים בתחומם, על הרשות שהעניקו לנו לתרגם את מאמריהם לעברית, ולאיה ברויר שהופקדה על מלאכת התרגום. תודה לכנרת להד שריכזה את עבודת הקבוצה והכנס, וכמובן, תודה למחברי המאמרים שלא נטשו את הספינה גם כשההפלגה נמשכה והתארכה יותר מהמתוכנן. ואחרונים חביבים, תודה לבני משפחותינו שליוו אותנו במסע לכל אורכו.

ביבליוגרפיה

אלאור, תמר, 1992. **משכילות ובורות: מעולמן של נשים חרדיות**, תל אביב: עם עובד בשיתוף עם ירחון נעמת.

——, 1998. **בפסח הבא: נשים ואוריינות בציונות הדתית**, תל אביב: עם עובד.

——, 2006. **מקומות שמורים: מגדר ואתניות במחוזות הדת והתשובה**, תל אביב: עם עובד.

בנג׳ו, עפרה (עורכת), 2004. **נשים במזרח התיכון: בין מסורת לשינוי**, תל אביב: מרכז דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה, אוניברסיטת תל אביב.

16/11/2014 10:37:19 אובמו מירעש.indd 21

ברנשטיין, דבורה, 1987. **אשה בארץ־ישראל: השאיפה לשוויון בתקופת היישוב**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
הרצוג, חנה, 1986. **עדתיות פוליטית: דימוי מול מציאות**, תל אביב: יד טבנקין והקיבוץ המאוחד.
חבר, חנן, יהודה שנהב, ופנינה מוצפי־האלר (עורכים), 2002. **מזרחים בישראל: עיון ביקורתי מחודש**, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
ידגר, יעקב, 2010. **המסורתים בישראל: מודרניות ללא חילון**, ירושלים: כתר, אוניברסיטת בר־אילן ומכון שלום הרטמן.
יזרעאלי, דפנה, 1999. "מִגדור בשירות הצבאי בישראל", **תיאוריה וביקורת** 14 (קיץ), עמ' 85–109.
יחיא־יונס, תגריד, 2006. "זרות, מגדר ופוליטיקה: נשים בפוליטיקה המקומית בחברה הערבית־הפלסטינית בישראל", עבודת דוקטור, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב.
מוהנטי, צ'נדרה טלפדה, 2006 [1988]. "תחת עיניים מערביות: הגות פמיניסטית ושיחים קולוניאליים", דלית באום, דלילה אמיר, רונה ברייר־גארב, יפה ברלוביץ', דבורה גריינימן, שרון הלוי, דינה חרובי וסילביה פוגל־ביז'אוי (עורכות), **ללמוד פמיניזם: מקראה**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 415–442.
מלמן, בילי, 1993. "למלאך ההיסטוריה יש מין: היסטוריה של נשים, היסטוריה ופוליטיקה 1880–1993", **זמנים** 46–47, עמ' 19–33.
פלוטארכוס, תשל"א. **חיי אישים: אנשי יוון ורומי**, תיסיבס, בתרגום א"א הלוי, ירושלים: מוסד ביאליק.
רודד, רות, ונגה אפרתי (עורכות), 2009. **נשים ומגדר במזרח התיכון במאה העשרים**, ירושלים: מאגנס.
שנהב, יהודה, 2003. **היהודים־הערבים: לאומיות, דת ואתניות**, תל אביב: עם עובד.
——, 2005. "מעולם לא היתה הלאומיות מודרנית (וחילונית): על הכלאה וטיהור אצל ברונו לאטור", **תיאוריה וביקורת** 26 (אביב), עמ' 75–88.

Afshar, Haleh, 1993. *Women in the Middle East: Perceptions, Realities and Struggles for Liberation,* New York: Macmilan - Macmillan publishers.
Asad, Talal, 1993. *Genealogies of Religion: Discipline and Reasons of Power in Christianity and Islam,* Baltimore: Johns Hopkins University Press.
——, 1999. "Religion, Nation-State, Secularism," in Peter van der Veer and Hartmut Lehmann (eds.), *Nation and Religion: Perspectives on Europe and Asia,* Princeton, N.J.: Princeton University Press, pp. 178-196.
Bill, James A., and Carl Leiden, 1984. *Politics in the Middle East,* New York: Little Brown and Company.
Gorski, Philip S., 2000. "Historicizing The Secularization Debate: Church, State, and Society in Late Medieval and Early Modern Europe, CA. 1300 TO 1700," *American Sociological Review* 65, pp. 138-167.
Gorski, Philip S., and Ates Altınordu, 2008. "After Secularization?" *Annual Review of Sociology* 34, pp. 55-85.
Herzog, Hanna, 1984. "Ethnicity as a Product of Political Negotiation: The Case of Israel," *Ethnic and Racial Studies* 7, pp. 520-535.
Herzog, Hanna, and Ann Braude (eds.), 2009. *Gendering Religion and Politics:*

אובמו מירעש.indd 22 16/11/2014 10:37:19

Untangling Modernities, New York: Macmillan/Palgrave.
Joseph, Suad, and Susan Slyomovics (eds.), 2001. *Women and Power in the Middle East,* Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
Kandiyoti, Deniz (ed.), 1996. *Gendering the Middle East,* Syracuse: Syracuse University Press.
Meriwether, Margaret Lee, 1999. *The Kin Who Count: Family and Society in Ottoman Aleppo, 1770-1840,* Austin, Tex.: University of Texas Press.
Moghadam, Valentine M. (ed.), 1994. *Gender and National Identity: Women and Politics in Muslim Societies,* London and Karachi: Zed Books and Oxford University Press.
Otsuka, Kazuo, and Dale F. Eickelman, 2008. *Crossing Boundaries: Gender, the Public, and the Private in Contemporary Muslim Societies*, Tokyo: Research Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa.
Peirce, Leslie P., 1993. *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire,* New York: Oxford University Press.
Scott, Joan Wallach, 1996. *Feminism and History,* Oxford and New York: Oxford University Press.
Tucker, Judith E., 1985. *Women in Nineteenth-century Egypt,* Cambridge and New York: Cambridge University Press.

אובמו מירעש.indd 23 16/11/2014 10:37:19